

ЕТНОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

прот. Роман Дубік

*Івано-Франківський богословський університет
імені св. Івана Золотоустого*

Символіка хліба в українських святах та обрядах

Віра народу лежить в основі його культури, і цю культуру неможливо нам зрозуміти без вивчення народної віри. А в основі цієї народної віри здебільшого лежить таки його дохристиянська віра. Особливості слов'янських язичницьких уявлень найкраще можуть бути вивчені в традиціях та обрядах, особливому устрої життя села, навіть сучасного. Як зазначив М. С. Грушевський, в українському селянському житті збереглися залишки стародавньої релігії. Все життя села, система обрядів і відправ, магічних актів, трапез складає «річне коло богослужінь» [1, с.19]. У своїх деталях це стародавні язичницькі дійства, яким часто і не приписується ніяке християнське трактування. У цих традиціях буденного життя, де вони ще збереглись, живуть наші предки. У цьому вага дохристиянських вірувань. І хоч Церква тисячі разів їх засуджувала, поганство жевріє по всіх християнських землях ще й тепер.

Іншими словами, християнізація світу не зачепила його так глибоко, як би належало це зробити; зачепила головно зовнішньо в обрядах. Мабуть, причиною цього було те, що Церква ніде в світі ніколи не мала абсолютної волі проповідання повної і правдивої Христової науки.

Християнізація не проходила ґрунтовно, народ не (особливо верхи) розумів ідею нової релігії. Адже відомо, що «християнізація Київської Русі» відбувалася «зверху» (з боку князівської влади). Відбувалося насильницьке поширення християнства, гоніння на язичницькі вірування, які не втратили для населення свого значення й були тісно пов'язані з народними звичаями та господарською діяльністю. Народ ще довгі століття пам'ятав і не бажав забувати життя своїх пращурів і вряди-годи відправляв давні язичницькі свята і обряди.

Християнство покоряло народи й тим, що вбирало в себе деякі язичницькі атрибути. І, можливо, там, де менше було спалюване минуле, міцніше ставало на ноги нове. Таким чином боротьба поганства з християнством привела до утворення синкретичної віри, яка вже давно отримала назву – «двовір'я».

Знати дохристиянські вірування українського народу дуже важливо, бо тільки знаючи їх, ми можемо належно зрозуміти теперішню духовну культуру цього народу й належно оцінити силу пізнішої християнізації серед нього. Давні вірування, як довговічний набуток духовий, не могли легко й безслідно розвіятися перед наступом нової віри серед народу, що в своїй переважній більшості був тоді неписьменним. Тому поставала мішанина вірувань, т. зв. синкретизм, а правильніше – двовір'я, в якому добре й правдиво орієнтуватися може тільки пильний дослідник стародавніх вірувань.

Аби глибинно зрозуміти сучасну духовну культуру українського народу, потрібно вивчити його вірування. Те ж саме стосується і духовного розвитку та історії нашої Церкви. Якщо не знатимемо духовного стану народу до християнства, постійно стикатимемося з тим, чого не зможемо докладно ні пояснити, ані зрозуміти, стоячи на ґрунті самого християнства.

Нарешті, без належного знання дохристиянських вірувань неможливо зрозуміти історію української культури та літератури, як давньої, так і нової, бо вона завжди оперує з народними віруваннями, переказами, піснями й т. ін., взагалі

з так званим «етнографічним матеріалом», що значною мірою склався ще за дохристиянських часів. Скажімо, такого твору, як «Слово о полку Ігоревім» кінця XII ст. (1187 р.), без доброго знання дохристиянських вірувань зовсім не зрозуміти. Може, воно таке поетичне тому, що наближене до цих наших давніх вірувань.

Таким чином, без знань дохристиянських вірувань неможливо глибше й повніше зрозуміти як самого чистого християнства і впровадження його в нашу культуру, так і історію літератури, культури, заснованих на духовності нашого народу.

У цій праці ми торкнемося символіки хліба. Оскільки ця тема є надзвичайно об'ємною і, можна сказати, багатоплощинною, то в силу логічної послідовності викладу матеріалу ми звернулися до символіки хліба в широкому розумінні – від збіжжя до різноманітних форм випічки, які використовувались і використовуються у календарних обрядах як найдавніші його вияви.

Українські народні звичаї та обряди надзвичайно багаті на різноманітні символи. Виникаючи і розвиваючись як семантично насичені дієства, завдяки різноманітній символіці вони часто самі перетворювалися на магічно-символічні акти. Серед численних обрядово-звичаєвих символів та найбільш яскравих ознак двовір'я особливо привертає увагу образ *хліба*. Можна навіть стверджувати, що домінуючим символом в українській календарній та родинній обрядовості (як і в супровідних фольклорних текстах) є *хліб*, як основа хліборобської нації, як її духовна і моральна цінність. Він здавна був для українців мірилом духовності, людськості, внутрішньої культури, моральної чистоти, совісті. Хліб – це знак самого життя. Його обожають, до нього звертаються як до живої істоти, з ним поводяться обережно.

Через символ хліба можна простежити цілісність національного світогляду, що існує у глибинній національно-культурній традиції і всеохоплюваності національного мислення – природного, господарського та родинного. В такому розумінні хліб виступає не просто як *символ*, а як *ідея*, як незмінна основа людського життя, що реалізується в обрядовості та фольклорних текстах.

У наукових дослідженнях як минулого, так і сучасності ми зустрічаємо висвітлення окремих аспектів значення хліба в українських обрядах. Зокрема, про обряди, значення та святість хліба ми дізнаємося із праць В. Скуратівського, О. Воропая, С. Килимника, М. Грушевського, Хведора Вовка, М. Сумцова, О. Потєбні, К. Сосенка, П. Чубинського та ін.

Хліб є визначальним символом в українському обрядовому фольклорі (а у виконанні обрядів, як відомо, закладено основи саме духовних переконань людини), і не лиш тому, що він є життєдайним з точки зору фізіології, а й тому, що є ще й визначальним моральним імперативом. Кожен обряд має свої варіанти у трактуванні значення цього символу.

Хліб у давніх українців, як вже було сказано вище, був символом життя, йому поклонялися так само, як Сонцю. Споконвіку людина молилася до неба, землі, Сонця і Місяця, щоб вони сприяли врожаю, бо то основний харч для тіла і душі, бо то видимий світ Божого життя. Хліб є символом єдності, у ньому безконечна вічність єднання живих з душами предків, єдина доля всіх людей. Для кожного селянина Земля-Мати – земля-годувальниця. Земля народжує хліб, майбутній врожай якого залежить від погоди. Яким буде завтрашній день, якими будуть зима чи літо – все це хвилювало хлібороба-українця.

Тому, як зазначав М. Грушевський, «хліб відіграє першу роль. Він не проста жертва богам – він свята річ, фетиш чи бог («святий коровай», як він зветься в піснях), який сам посвячує, стверджує і благословляє» [2, с. 269]. Хліб віддавна вважався священним продуктом. Люди вірили, що Бог наділяє людину

хлібом разом із долею. Ці уявлення і визначали правила поведінки під час куштування хліба (паляниці). Не дозволялося, наприклад, щоб одна людина доїдала шматок після іншої: – забере щастя й силу. Християнська символіка ототожнювала хліб із Тілом Божим. Навіть крихти, будучи частиною «цілого», передусім хліба, зберігають його символіку. Оскільки хліб вважається даром Божим, то крихти, що впали зі столу, старанно збирали, кидали у вогонь або ж давали домашній птиці чи худобі. За народною прикметою, якщо впала крихта з рота – до смерті.

Як бачимо, в Україні будь-яке свято чи обряд не обходилися без хліба. Життя хлібороба-українця в давнину повністю було підпорядковане календарним хліборобським обрядам. На річне коло сонця накладався річний хліборобський цикл та коло родинної обрядовості, тісно пов'язане з календарними обрядами, утворюючи, отже, потрібне обрядове коло, в якому наскрізним є поетичний символ хліба з усіма своїми похідними та багатую варіативністю.

Без хліба і солі не обходиться жодне свято. У гості, як і на весілля, ідуть із хлібом; коли народжується дитина, також провідують з хлібом. Мати з батьком благословляють дитину в далеку дорогу хлібом, як і молодят на спільне життя. А коли людину проводжають в останню путь, то на віко домовини обов'язково кладуть хліб із сіллю.

Перш ніж звернутися до аналізу конкретного обрядового матеріалу, зауважмо, що символічними є вже самі *форми* хліба, використовувані та відображені в українській обрядовості, як, наприклад, колос, сніп, зерно, кутя, житній та пшеничний хліб, різного роду ритуальні хліби. До кожного свята чи обряду випікали хліб певного вигляду і форми, що мало чисто символічне, а часто і магічне значення.

У даному колі української обрядовості зберігається культ, де хліб виступає насамперед як символ космогонічний.

Ще з найдавніших часів люди пекли хліб у формі, що нагадує Сонце. Це був священний хліб, найвеличніша жертва світлим божествам. Наприклад, на Свят-вечір народження в печі хліба сприймалось як народження молодого Божича-Сонця. Саме тому, мабуть, і перші хлібні пожертвування були принесені сонцю, а пізніше ритуальні хліби починають відігравати певні функції у християнських обрядах та при церковному богослужінні.

Початок річного кола сонця («народження сонця», «сонцестояння», «сонцеворот», що символічно пояснюється у свастиці) збігається з початком хліборобського циклу обрядів, які в по-християнську епоху знайшли свій вияв у святі Різдва Христового і відбилися в обрядовому фольклорі (колядках, щедрівках, засівальних, театралізованих дійствах). Ми знаємо, що у Різдвяні свята використовуються різні форми обрядового хліба: дідух, кутя, паляниці, книші, пироги та ін. На нашу думку, до символічного значення ритуального хліба до цієї ж групи слід віднести й Андріїв день (13 грудня). Це свято передувало «народженню сонця», а калита (обрядовий корж) є його символічним образом. Він символізував зменшення дня, тому й промовляли: «Сонце заходить, а калита сходить» [3, с. 289]. Саме тому, очевидно, у багатьох місцевостях калиту під час театралізованої гри підвішували до сволака на червоній стрічці та підтягували вгору, щоб вона була недосяжною для учасників дійства [4, с. 327]. К. Сосенко відносить символіку калити до «більш первісної». Вчений вважає, що надкушування калити має стосунок до солярного культу предків і означає зменшення місяця, а відтак – народження нового, відновлення його астральної сили, що сприяє життєдайності землі [5, с. 64].

Зупинимось дещо детальніше на значенні окремих форм хліба, що використовується або випікається на Різдвяні свята. Мабуть, найбільш визначним

є Дідух (Дід, Коляда). Дідух був символічним божеством нового врожаю, оберегом. Значення слова *дідух* К. Сосенко трактує як «прадід», мотивуючи це тим, що аналогічне у живій українській мові *татух* означає «той, що є татом багатьох». Зрештою, слово *дідух* має цілу низку значень, серед яких: жмут соломи або очерету для загорожі або обшивки куреня, затичка із соломи, гніт, просочений воском. В такому випадку дідух може означати вмістилище, сховок для діда, тобто місце, де зимує предок [5, с. 73-85, 88-91].

Подібної думки дотримувався С. Килимник, роблячи акцент на тому, що одна з назв колядного снопа – «рай». На його думку, ця назва може походити від того, що рай вважався місцем перебування духів предків [6, с. 22-28].

Інші форми різдвяного хліба переважно відображали міфологічну символіку – були космогонічними символами астральної трійці (сонце, місяць, зорі або сонце, місяць, дрібен дощик) або якихось елементів із неї. Основною функцією, яку виконувала вся ця система хлібів-символів, була функція заклинання на новий врожай. Яскравим свідченням цього є обрядові тексти колядок, щедрівок, примовлянь, віншувань, засівань, театралізованих дійств, де космогонічна тріада – Сонце, Місяць та дрібен Дощик – в образі трьох «гостейок» чи «братів» або «товаришів» приходять у гості.

Стоїть же, стоїть нова світлонька,
А в тій світлоньці тисовий столик.
При тім столику три гості сидять,
Три гості сидять, три товариші.
Єден товариш – ясне Сонічко,
Другий товариш – та Місяченько,
Третій товариш – та дробен Дощик.
Сонце ж мовить: – Нема над мене.
Як же я зйду в неділю рано,
Вогрію ж бо я гори й долини,
Гори й долини, поля й дуброви,
Морози спадуть, а роси стануть.
Місяць же мовить: – Нема над мене.
Як же я зйду разом з зорями,
То возрадується риба в морі,
Гості в дорозі, війська в обозі.
Дробен Дош мовить: – Нема над мене.
Як же я піду три рази мая,
А зрадується жито, пшениця,
Жито, пшениця, всяка пашниця,
Будуть снопоньки, як повозоньки,
Будуть копоньки, яко звіздоньки [7, с. 47-48].

Як бачимо, у наведеній колядці чітко виведено образ астральної трійці у вигляді «трьох гостей, трьох товаришів», серед яких чітко виділяється «ясне сонечко».

Обряд засівання на Щедрий вечір є символічним «дрібним дощиком» на честь Дани, щоби богиня води благословила добрий початок сівби [8, с. 316].

В іншій колядці, окрім згаданих космогонічних персонажів, називають інші символічні форми хліба. Наприклад, часто у зверненні до господаря, якого величають, говориться:

Застеляйте столи, клади калачі,
Клади калачі з ярої пшениці...
Дарує Господь два лани жита,
Два лани жита, третій пшениці,
Третій пшениці на паляниці... [9, с. 264].

Так, *калач* (у деяких регіонах *корочун*) – обрядовий хліб з нового врожаю (ярої пшениці) є не лише космогонічним символом, він, по суті, є даром при

зустрічі дорогих гостей. У пізніших християнізованих варіантах тими гостями є святі (або Ісус, Мати Божа і святий Петро).

У словнику Г. Дяченка мовиться, що: «Орфографія *колач* правильніша, ніж *калач*. Нема сумніву, що слово *колач* походить від *коло* – круг, колесо». Словник митроп. Іларіона: «Калач – рід печива круглої форми, з білої муки; із староукр. Колач (від слова «коло»). Це слово є у всіх слов'янських народів. В українській мові в Галичині це слово зберегло свою оригінальну (староукр. й старосл.) форму: *колач*» [10, с. 267].

На свят-вечірній стіл обов'язково клали дві або три хлібини, і вони залишалися там аж до Нового року. Дві хлібини – це, безперечно, символи Місяця і Сонця (вони подібні до них за формою); три хлібини – це Місяць, Сонце і Зоря. Калач – також символ прародителя, який нагадує про себе першими рільничими продуктами: золотою пшеницею і плетеним прядивом (калачем), що є найкращим добром, яке людина отримала від Бога. Подібно про це в стародавній щедрівці:

Сидить собі наш пан господар
По конець стола єворового,
На тих скатертах круті колачі.
Де вни кручені? В тура на розі!
Де вни печені? У печі Божій!
Ой на тім газді шовкові шати,
На нім сорочка – як біл білесенька,
На нім чобітки саф'яновецькі,
На нім шапочка соболевая [11, с. 130].

Круті роги тура – символ Місяця, як і біла сорочка (білий молодик). Тому-то й бере господар ці хлібини і колач як святощі і обходить з ними хату, подвір'я та стайні з худобою. І ці святощі подвійні: раз – як символ небесної трійці, другий раз – як жертви, принесені Господеві.

У багатьох різдвяних обрядових текстах, особливо в колядках, щедрівках, спостерігаємо досить природне поєднання давньої символіки із християнською.

У записах колядок і щедрівок В. Гнатюка знаходимо цікаву колядку про походження першого збіжжя і рослин (її наводить у своїх дослідженнях К. Сосенко):

... Ой пшениченька як тихий Дунай,
Як тихий Дунай, – широкий Дунай.
Витяти стебло, золоте дзерно –
Ой стеблечко на світильничко,
А пшениченька на проскуроньки,
На проскуроньки ой до церквоньки [11, с. 171].

У цій колядці «пшениченька» – не просто хліб святковий, а святий, як тіло Ісуса Христа – «на проскуроньки ой до церквоньки».

У святкових різдвяних текстах зустрічаємо ще один вид обрядового хліба. Це пироги.

... як не даси пирога,
Візьму вола за рога... [9, с. 332].

Пирогами обдаровують колядників, щедрівників, пригощають гостей. Пироги носили діти вечеряти бабі-повитусі та хрещеним батькам. Також пироги символізували багатство і достаток. Простежується більш давня символіка цього печива-страви. Як зазначає О. В. Ковальчук, слово «пиріг» у доіндоєвропейській мові означало «хліб місяця» [13, с. 32]. Цю ж думку доводить і Ксенофонт Сосенко [12, с. 135-136]. Окрім того, доведено, що першопочатково пироги мали не круглу форму, а півмісяця (така форма і до сьогодні збереглася на Вінниччині і подекуди на Полтавщині).

І, нарешті, основна різдвяна страва – кутя – це ніби узагальнений символ усіх форм хліба, про які говорилося вище, оскільки є їх первоначалом. Як пише

визначний дослідник-антрополог Хведір Вовк, «одварені у воді зерна пшениці або ячменю з медом та зварені також у воді сушені овочі нагадують ще неолітичну епоху» [14, с. 188], тобто кам'яний вік. Деякі вчені також вважають, що шість тисяч літ тому наші предки вже відзначали народження молодого Сонця.

Вар – також відварені у воді сушені фрукти (узвар), який у складі «Божої їжі» був обов'язковим елементом поминального обряду.

Завершувався хліборобський зимовий цикл Масляною. Сам обряд Масляни означає відродження Сонця, тому великі круглі млинці та вареники, які готують у ці дні, є космогонічними символами сонця й місяця.

Весна за народним календарем є початком господарського, а в середні віки була початком і календарного року (1 березня). Тому весняний хліборобський цикл фольклору містить у собі багату символіку хліба. Веснянки – це закликання весни, що супроводжується магічними діями і танцями: слово, рух і мелодія символізують початок нового хліборобського року. Початок нових польових робіт навесні також зображали у колядках, як, наприклад:

Поза столове сидять панове,
Сидять панове та й раду радять.
Та й раду радять за святу весну,
За святу весну, за сиві воли,
За сиві воли, за срібні плуги,
Сивії воли впрягати в плуги,
В плуги впрягати, лани орати,
Жито, пшеницю та й засівати,
Жито, пшеницю, всяку пашницю [15, с. 82].

Досить часто у веснянках згадується бог весняної родючості та плодючості Ярило. Наприклад:

Подай, Ярило, ключі і замки
Одімнути красну весну,
Красну весну, тепле літечко,
Тепле літечко, спіле житечко! [8, с. 614].

Бог Ярило, а також жито в даному випадку не лише виступають символами майбутнього врожаю, але й символізують вічність людського буття. На його честь святкували початок посівів (у кінці квітня), для чого дівчата збиралися по селах й водили хороводи.

Корінь «яр» поєднує у собі: світло й тепло; юні, стрімкі, до нестями збуджені почуття; любовні пристрасті й родючість: поняття, нерозривні з уявленнями весни та її грозових явищ. Від того яра пшениця, ярий – сердитий, запальний, сильний; яровати – обробляти поля під весняні посіви; яровина – весняні посіви хлібів; яровище – поле, засіяне яровими хлібами.

Як дізнаємося із багатьох досліджень, пізніше уособленням Ярила став святий Юрій, до якого у веснянках звертаються з аналогічними проханнями.

Головним весняним святом, як і християнським, є свято Великодня, коли випікають обрядовий хліб – «паску» або «бабу», що зосереджує в собі як давню космогонічну символіку, так і надзвичайно багату – християнську. На Великдень пекли жовті, білі та чорні «баби». Жовті присвячували небу та сонцю; білі – повітрю, покійникам, щоб не приносили лихо та смерть; чорні «баби» з корінням та пахощами – родючій землі, господарям та й узагалі людям. В язичницькій обрядовості, як зазначає проф. Б. Лобовик, – цей обрядовий хліб був символом родючості і випікався за принципом аналогії: чим вищий коровай (паска), тим родючішою буде земля, тим плодючішими будуть домашні тварини, худоба [3, с. 289].

Вже сам обряд випікання цього святкового хліба в різних регіонах України настільки багатий на ритуальні елементи, що заслуговує на окрему увагу та дослідження.

Менш розгалужена, хоч і дуже важлива, символіка хліба у поетичних текстах та обрядах русалій (Зелених свят), петрівчаних та купальських. Це дні найщедрішого сонця, найвищого буяння природи і визрівання хліба. Тому русальні пісні на хліборобську тематику найчастіше мають бережливу функцію:

Проведу я русалочки до бору,
Сама вернуся додому!
Ой коли ж ми русалочки проводили,
Щоб до нас часто не ходили
Да нашого житечка не ламали;
Бо наше житечко в колосочку,
А наші дівочки у віночку [9, с. 120].

Ця русальна обрядова пісня, очевидно, виконувалась під час обряду «водіння Русалки» (в деяких регіонах «водіння Тополи», «водіння Куца»). Символіка оберігання має тут двоякий зміст: перший – збереження урожаю від глумування злих сил; другий – можна провести паралель із весільною символікою, де колос символізує дівочу косу (віночок – дівочтво). І слова «наше житечко в колосочку, а наші дівочки у віночку» означають, що в цей переджнивний час не одружуються; весілля, як правило, планувалися на осінній період, коли зібрано і сховано весь урожай. В останньому (та й у багатьох інших) прикладі обрядового тексту бачимо взаємозв'язок календарної та родинної обрядовості, а, відповідно, і накладання або паралельність, символічність образів. Очевидно, є така паралель у літній календарній обрядовості: буяння природи, досягання врожаю і «буяння» та «досягання» почуттів, визначення симпатій серед молоді.

Подібну міфологічну символіку зосереджують у собі й купальські пісні з тією відмінністю, що в них посилюються обережні мотиви у зв'язку з активацією злих сил.

Петрівчані пісні вже сповнені жнивного духу. Жнива складаються з трьох етапів: зажинки, саме жнива та обжинки. До жнив люди ретельно готувалися: ладнали господарський реманент, готували клуні-стодоли, куди складали урожай, гострили серпи, коси, ладнали граблі, впорядковували дороги. Саме свято жнив та їх обряди заслуговують на окрему увагу та дослідження. Власне на цей час колос уже повний і стиглий, тому до свята Петра і Павла часто приурочують обряд зажинок¹. В Україні було поширене вірування, що святий Петро «жито зажинає».

Та вже ячмінь колос викидає,
Соловейко голос покидає;
Та й вже ж ячмінь колос та й викинув,
Соловейко голос свій покинув.
У ячмені колос набростився,
Соловейка голос змінився [16, с. 153].

Кажуть, що соловей у цей час покидає співати, бо «колосом вдавився», «голос змінився».

Увесь жнивний фольклор сповнений урочистого пафосу. Робота біля хліба хоч і була важкою, однак приємною, і виконувалась поважно, з душею, з гордістю за вирощений урожай. Таким настроєм сповнені зажинкові, жнивварські і обжинкові пісні, в яких найчастіше знову ж таки присутні символи астральної трійці («серпи золотії», «солнійко», «росиця» [17, с. 41]) і які серед українських обрядових текстів, мабуть, найбільш історично та класово поділені.

В обжинкових піснях зустрічаємо надзвичайно місткий символ – образ обжинкового вінка. Після закінчення жнив, як поле вижате, з останніх колосків жита з піснями сплітали вінок – символ Сонця – і вдягали його на голову найкращій жінці, яку називали княгинею. Вона йшла з вінком на голові з усією

робочою процесією до села і вручала його господареві. З цим вінком або з останнім снопом пов'язували віру в неперервність життя природи (безперервне коло хліборобського циклу). Він має магічну силу, його обожнювали як Сонце і співали про нього як про живу істоту.

Котився наш віночок по полю,
Просився челядоньки до двору:
– Возьми мене, челядонько, з собою,
Нехай же я стороньки доповню!
Котився віночок по полю,
Просивсь у хазяїна в стодолу:
– Пускай, хазяїне, в стодолу,
Вже я набувся на полю!
Вже я на полю набувся,
Буйного вітру начувся,
Ранньої роси напився!
Я недовго полежу –
Зараз на поле побіжу [на новий засів].
Зашуміла діброва, залящала дорога,
Хазяїнові женці йдуть,
Золотий вінок несуть! [18, с. 50].

Як бачимо, обжинковий вінок увібрав у себе насамперед космогонічні символи, а слова «я недовго полежу – зараз в поле побіжу» означають початок нового циклу хліборобських робіт, а саме посів озимих і т. д.

Щодо родинних свят, то найбільш розмаїтою є символіка форм та значень хліба у весільній обрядовості та фольклорі. Однак це досить широка тема, яка заслуговує на окрему увагу.

Отже, як можемо простежити, символіка хліба в українській обрядовості є надзвичайно різноманітною. Якщо залучити до аналізу більшу кількість фольклорно-обрядових текстів, то можна простежити цілий ряд відмінностей та нюансів у значенні цього символу, поетична образна система значень якого дає змогу судити про рівень осмислення та ставлення народу до своїх духовних та моральних цінностей, естетичного бачення світу. Різноманітні прояви обрядового використання хліба та поетичної його символіки в обрядовому фольклорі тим більше заслуговують на увагу, що зумовлені різними сторонами морально-естетичного, естетичного та релігійно-культурного світогляду і побуту українців. Саме тому й варто більш глибоко вивчати культуру та світогляд українців у духовності їхніх обрядів.

¹ Зажинки — початок жнив — велике свято на честь бога врожаю.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992.
2. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. – К., 1993. – Т. 1.
3. Історія релігії в Україні: У 10 т. / Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1996-1998. Т. 1: Дохристиянські вірування; Прийняття християнства / За ред. Б. Лобовика. – 384 с. – Бібліогр.: С. 373-382.
4. Християнські свята і святі в духовному житті українців на зламі тисячоліть (за ред. Володимира Мокрого). – Краків: Sz wajpolt Fiol, 2001. – 663 с.
5. Сосенко К. Різдво-Коляда і Щедрий Вечір. – К.: Український письменник, 1994. – 286 с.
6. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – Факс. Вид. – К.: Обереги, 1994. – Кн. I, т. 1.
7. Зап. в м. Поморяни, Галичина. Колядки і щедрівки. [Зібрав В. Гнатюк.] – Львів, 1914. – Т. 1. – С. 172.

8. Колядки та щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року / Упоряд. О. Дея – К., 1965.
9. Українська міфологія / Валерій Войтович. – Вид. 3-тє. – К.: Либідь, 2012. – 664 с., іл.
10. *Календарно-обрядові пісні*, відповідальний редактор М. М. Пазяк. – К., 1987.
11. Дьяченко Г. Полный церковно-славянский словарь, с. 1015; СУМ за ред. Б. Грінченка, Т. П.
12. Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора. – Львів, 1928. Сосенко К. Різдво-Коляда і Щедрий Вечір: Культуролог. оповідь – К., 1994.
13. Ковальчук О. В. *Українське народознавство*. – К., 1992.
14. Сосенко К. *Історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора*. – К., 1994.
15. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995 – 336 с.
16. Колядки та щедрівки / Упорядник О. І. Дей. Редактор М. Т. Рильський. – К.: Наук. думка, 1965. – 804 с.
17. *Календарно-обрядові пісні*. Упоряд., вступ. стаття та прим. О. Ю. Чебанюк. – К., 1987.
18. Круть Ю. З. Хліборобська обрядова поезія слов'ян. – К., 1973.
19. Вперше – Вацлав з Олеська, 1833, с. 49-50. Ігри та пісні. Весняно-літня поезія трудового року / Упоряд. О. Дей – К., 1963.